

TEXT 01

Metgesses, llevadores, fetilleres, fascinadores... : bruixes a l'edat mitjana

© Teresa Vinyoles Vidal

Les dones i la màgia

Al llarg de la història, les dones han estat vinculades a la cura del cos. La presència de les dones en l'infantament, l'alimentació, el vestit, l'atenció als malalts i la mortalla es repeteix a llarg dels segles. Des de temps immemorial, l'exercici d'una medicina popular també ha estat, comunament, en mans de les dones. Pel que fa al que anomeno *màgia*, si bé també era practicat pels homes, documentem més dones que no pas homes fent aquestes pràctiques. Sembla, doncs, que, especialment, quedava en mans femenines.

Les dones donen la vida, les mans de les dones guareixen i preparen aliments; en elles hi ha alguna cosa màgica, quasi divina. Aquesta idea queda molt ben explicada a *Germània*, obra escrita per l'historiador romà Tàcit l'any 98. Ja sé que reculem molt en el temps, però la màgia es perd en la nit dels segles, i crec que alguns fragments de Tàcit són prou il·lustratius en aquest sentit. A *Germània* qui conreava la terra eren les dones, les quals, a més, tenien cura no solament del seu cos i del dels seus infants, sinó també del cos dels homes: «A les mares, a les mullers, mostren llurs ferides, elles no temen de comptar-les o d'examinar-les i porten als combatents menjar i encoratjament» (*Germània*, VII-4). La seva actuació consistia en la cura física i també anímica dels homes i de la comunitat. I encara anava més enllà, ja que la societat, els homes del grup, els reconeixia una autoritat moral: «Creuen que hi ha en elles quelcom diví i profètic, no menyspreen llurs consells ni negligeixen llurs respostes» (*Germània*, VIII-2). Tàcit afirma que els germànics del seu temps veneraven alguna dona gairebé com a deessa i esmenta Albruna i Veleda. Penso que aquest reconeixement, explícit en aquest cas, implícit en èpoques posteriors, del fet que podia haver-hi en elles un element diví i profètic xoca frontalment amb els plantejaments de la societat patriarcal i no es pot encabir en el marc que proposava l'Església i que plantejaven els savis medievals, igual

que contrastava amb els supòsits dels savis de l'època clàssica i meravellava Tàcit. La dimonització creixent de la dona es pot emmarcar en aquesta barreja d'admiració, de por i de desconeixement de l'altre.

L'Antic Testament ja condemna la màgia i el judaisme hi vinculava especialment les dones. L'Església, des dels primers segles, va condemnar qualsevol tipus de fetilleria, sortilegi o bruixeria. Sabem, per exemple, que sant Pacià (360-390), bisbe de Barcelona, va escriure un opuscle titulat *Cervulus* amb la finalitat d'eradicar certes pràctiques màgiques, sobretot relacionades amb rituals i oracles de Cap d'Any; malauradament, el text no ha arribat fins a nosaltres. De tota manera, un escrit penitencial de Bucharð, bisbe de Worms (1008-1012), esmenta algunes pràctiques màgiques que l'Església condemnava; entre elles, els sortilegis fets la nit de Cap d'Any. També ens parla de la màgia relacionada amb el filat i el teixit. En aquest sentit, podem recordar les nostres cançons populars: la filla del pagès que la nit de Nadal pren una filosa i un fus i dona un tomb per la vila o la balanguera misteriosa, que teixeix la tela per al demà ens evoca pràctiques màgiques que relacionen el filat i l'ordit amb els oracles. Són més greus els pecats de les dones que utilitzen encanteris i sortilegis perquè els seus ramats i els seus ruscós siguin tan productius com els dels veïns, i encara més ho són més els de les dones iniciades en les ciències diabòliques que fan maleficcis amb les petjades de les persones per tal de provocar malalties o fins i tot la mort.

Tot i aquestes condemnes eclesiàstiques, les penes es reduïen a dejunis i penitències. La veritable persecució de bruixes s'inicià a la darrerïa de l'edat mitjana i s'endurí al llarg de la moderna. Durant els temps medievals, la medicina i fins i tot la màgia eren practicades de forma natural i espontània per les dones, i també pels homes. A la segona meitat del segle XII, la màgia, l'astrologia i l'alquímia van adquirir un valor determinant en els estudis naturals (Cardni 1982, p. 37). És prou sabut que persones de totes les condicions socials i de tots els nivells culturals consultaven averanys i presagis, portaven amulets, creïen en els maleficcis i els «beneficcis» de certs gestos, senyals, rituals o intervencions mediadores.

Pel que fa als amulets, el corall era molt difós per protegir-se dels maleficcis, sobretot per salvaguardar els infants; arreu trobem imatges del Nen Jesús portant corall al

coll, com ara la que podem veure al retaule de la Mare de Déu dels Consells (MNAC); la banya d'unicorn, algunes pedres i plantes també tenien poders màgics. Quant als gestos màgics, Vicent Ferrer diu: «Dones com senyau vostre infant en lo breç a qui el comanau? Si feu rotlle al diable... Quan ve la benedicció que dóna el prevere al poble, a la fi de la missa, així com deurien fer la creu, fan lo rotlle» (Ferrer I, p. 96). Per tant, el senyal de la creu per encomanar-se a Déu coexistia amb certs senyals, com el cercle, que, per a aquest predicador, era com encomanar-se al diable.

Les teories sobre les bruixes, al segle XV, circulaven per tot Europa. Podem trobar-les sintetitzades en l'obra alemanya *Malleus maleficarum* o *El martell de les bruixes*, escrita l'any 1487, en què s'afirma que el nombre de practicants de la bruixeria és més elevat entre les dones, persones de sexe molt fràgil, que entre els homes, ja que la dona és dolenta per naturalesa. És l'inici d'una cacera sistemàtica de bruixes.

La cura amorosa dels cossos

En l'àmbit privat, les dones tenien cura de la salut de la família, procuraven guarir els cossos i asserenar els esperits. Algunes, com també alguns homes, esdevenien guaridores expertes. El seu saber era reconegut pels veïns i les seves atencions eren sol·licitades per persones del seu entorn i fins i tot de més enllà del seu entorn. Amb la reglamentació dels estudis de medicina per mitjà de les universitats, a les quals no tenien accés les dones, aquestes no podien obtenir el títol de metgessa. La transmissió de certs coneixements mèdics també es donava en els gremis; els apotecaris i els cirurgians transmetien el seu saber de mestres a aprenents; en aquests gremis no hi eren admeses les dones. Tot i això, als darrers segles medievals encara trobem dones practicant la medicina: guaridores, herbolàries, llevadores, hospitaleres i fins i tot metgesses amb llicència reial per guarir després d'una experiència provada en l'activitat, diguem-ne, clandestina. Perdurava la vella tradició de la transmissió oral de coneixements mèdics entre dones, que era un aprenentatge pràctic, per la qual cosa es fa molt difícil seguir-ne el rastre. A més, es dóna la circumstància que quan escriu sobre medicina alguna dona lletrada però no coneixedora del saber mèdic oficial, sinó del saber empíric, del saber de les dones, ens en queda un rastre borrós en la tradició mèdica moderna. Encara hi ha qui es pregunta si Trótula de Salern realment va ser una metgessa del segle XII i hem de

concloure que fou una dona que escrigué *De curis mulieribus* basant-se en els seus coneixements sobre el cos de les dones i la seva pràctica mèdica, i amb la finalitat d'oferir una guia a les dones que practicaven l'obstetrícia i la medicina. Han arribat als nostres dies cent vint-i-quatre exemplars llatins de Trótula, seixanta manuscrits medievals en altres llengües (GREEN 2001, p. 27-54) i fins i tot alguna versió en vers per facilitar-ne la memorització, cosa que ens demostra la seva extensa divulgació; hi havia dones que sabien llegir i que necessitaven les orientacions d'aquest manual en un context amb moltes d'il·letrades que podien aprendre el text de memòria o que guarien i assistien als parts tenint uns coneixements transmesos per via oral i apresos amb la pràctica. En principi, no hi havia cap ombra de sospita que en això hi hagués cap mostra de bruixeria.

En la història de la medicina també han qüestionat els fonaments que tenien els escrits mèdics d'Hildegarda de Bingen, les obres de la qual estudiaven els metges del segle XV i que la medicina posterior va esborrar de la memòria històrica. L'abadessa Hildegarda es va atrevir a posar per escrit els seus coneixements avançats de medicina, de biologia i de física com a obres inspirades per Déu. Va ser reconeguda pels seus contemporanis i per l'Església com una santa visionària; d'altra manera, si hagués pregonat els seus coneixements com a propis i apresos amb la seva experiència i potser la d'altres dones, podria haver estat assenyalada com a bruixa. Encara m'atreveixo a dir que si hagués escrit les seves visions i els seus tractats de física i medicina al segle XVI, en comptes del XII, no s'hauria deslliurat de la sospita d'una intervenció més o menys diabòlica.

Fins als darrers segles medievals hi va haver dones que exerciren la medicina de forma més o menys clandestina però sense ser considerades bruixes; a tot estirar, eren vistes com a entabanadores. La principal activitat d'aquestes guaridores era l'obstetrícia, però no l'única. En el procés que tingué lloc a París l'any 1322 contra la «metgessa» Jacoba Felicié, quedà ben clar que visitava malalts i malaltes, els prenia el pols, els mirava l'orina i els observava els símptomes, unes pràctiques mèdiques habituals per fer un diagnòstic; també els donava remeis que ella havia provat primer. Cal destacar que, segons els pacients de Jacoba, homes i dones, l'element principal que feia eficaç la seva teràpia era l'atenció constant que els dedicava; la qualitat de les relacions que establia amb els malalts era el que

contribuïa la seva curació. Hi establia una mena de pacte oral: «Jo us guariré, si Déu vol, si creieu en mi». Per aplicar els seus coneixements mèdics exigia, primer, la confiança del pacient i alguna vegada fins i tot de la seva família; havien de reconèixer la seva autoritat i confiar en ella (CABRÉ, SALMON 2001, p. 55-75). La fe cura, es diu; la fe i la confiança en el metge o en la metgessa és la base que permet la curació. En el procés contra ella, els representants de la medicina escolàstica intentaren saber si cobrava per guarir o si ho feia *gratis et amore*, és a dir, acceptaven que en el context privat entre familiars i amics una dona apliqués els seus coneixements empírics, però no toleraven que ho fes com a professional.

Algunes i alguns curaven de manera legal sense haver seguit un ensenyament escolàstic, ja que obtenien el permís per exercir la medicina passant un examen fet per metges experts o bé per mitjà d'un privilegi reial. Aquest fet queda ben clar, per exemple, en un permís atorgat pel rei Joan I d'Aragó a una dona barcelonina l'any 1393: «Informat per testimonis fidedignes, que vós Francesca vídua de Berenguer Ça Torra mariner de Barcelona, fa molt temps que exerciu l'ofici d'obstetrícia, i que heu passat la vostra vida administrant medicaments a dones prenyades, parteres i d'altres, a nadons i infants, i també a d'altres persones que han recorregut a vós en els seus dolors i malalties, i els hi heu donat remeis molt útils i discrets a cada un. Per la present carta us concedim, a vós dita Francesca, llicència perquè de manera lícita i impune, encara que no hagueu estat examinada sobre l'art de la medicina i la cirurgia... administreu els medicaments segons acostumeu» (VINYOLES 1976, p. 174-175).

Sabem d'altres dones expertes i de persones de totes les classes socials que acudien a les guaridores. Un notari barceloní recomanava una dona de Sant Iscle de les Feixes (Barcelonès) per curar el «mal de porcellanes»¹. La reina Maria, l'any 1420, afirmava que alguns físics i cirurgians moguts per l'enveja havien denunciat Caterina López, metgessa de Calataiud, que era «*bien abta e sufficient; ha feyto e faze cada dia muytas buenas e diversas curas e medicinas*», i va manar que li deixessin usar medicines com acostumava². Pocs anys després documentem que la dona que

¹ Arxiu Històric de Protocols de Barcelona , 150/1.

² Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reg. 3164, f. 130.

tenia cura dels infants a l'hospici de Barcelona va portar una nena malalta de tinya a Terrassa casa de Bartomeua, la qual es va comprometre a guarir-la, alimentar-la i vestir-la per caritat; la nena va sanar (VINYOLES 1994, p. 47).

També trobem dones jueves experimentades en les pràctiques mèdiques, com ara Bellaire o Pla, de Lleida, o Reginó, que visqué a Barcelona i fou metgessa de la reina Sibil·la de Fortià (CARDONER 1949, p. 441-445); potser era la mateixa Reginó esmentada com a guaridora en una carta en què es recomana a una dona un dels seus medicaments: «Un jueu de Santa Coloma (de Queralt) havia una muller apel·lada na Reginó que vivia al Call Mall e assajà moltes medecines en especial una... e no em membre què, mas jo ho sabré»³. Les malaltes preferien que les persones que les havien de tractar fossin dones. Aquest fou precisament un dels arguments de la defensa de Jacoba Felicié: «És millor, i sembla més honest, que una dona sàvia i experta en l'art visiti les dones malaltes i vegi i observi la seva natura secreta, que no pas un home» (CABRÉ 2001, p. 72). Les reines de la corona d'Aragó sovint demanaven ser tractades per guaridores; per exemple, Maria de Castella rebia les atencions dels metges de la cort, però també es feia visitar per alguna dona experta perquè la guarís. Trobant-se a Tortosa el 1420, hi va fer anar una metgessa de Barcelona, ja que l'havien visitat els metges i no l'havien curat; creia que la saviesa d'aquella dona experta podria fer més per la seva salut que no pas els metges de carrera⁴.

No ens ha d'estranyar, doncs, que fos un costum dels reis de la corona d'Aragó donar llicències per exercir la medicina a algunes dones, tant jueves com cristianes, que demostraven la perícia, els coneixements i la pràctica quotidiana de guarir. De tota manera, cada cop es feia més difícil aconseguir-ho, perquè els metges denunciaven que cometien intrusisme i els posaven entrebancs a la seva tasca; de vegades deien que feien màgia, no medicina. Finalment, només restà en mans de les dones l'exercici de l'obstetrícia, la cura quotidiana dels malalts de la família, per la qual cosa Bernat Metge, a *Lo somni*, afirmava: «No ignores que quan hom és sa

³ Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Cartes particulars XVII-10.

⁴ ACA, Mestre Racional 541, f. 84.

o malalt, elles serveixen pus diligentment, e millor e pus netament que hòmens». (METGE 1925, p. 149).

Aquests coneixements i aquesta diligència eren mal interpretats per alguns; vegem com ho valorava Jaume Roig: «Mostrant solaç e gran amor, e sots color de molta cura, sense mesura de brous premsats e destil·lats en ampolletes, solsits d'olletes, celiandrats e molt picats, l'embotiran e farciran com el porcell. Mai lo consell de metge tenen; elles s'entenen» (ROIG 1928, p. 126). Com veiem, es mofa dels brous per a malalts que preparaven les dones amb molt de zel. Hem de tenir ben present que Jaume Roig era metge i, a més a més, misogin. Estefania de Requesens ho explicava d'una manera ben diferent a la seva mare, ja entrat el segle XVI (l'any 1535). Referint-se als brous que ella prepara al palau de l'emperador, diu: «El comte... no menja sinó los potatges que jo li fas... de manera que só entrada en fama d'infermera perquè a altres malalts me venen a pregar que faça fer-los, que ací no els saben fer, sinó com vostra senyoria sap»⁵. La seva mare, Hipòlita Roís de Liori, li havia ensenyat tot un cabal de coneixements transmesos de generació en generació que tenien les dones del segle XV. En definitiva, podem afirmar que al llarg de l'edat mitjana es va practicar una medicina empírica i tradicional, i que després, un cop institucionalitzats els estudis en les universitats, es va convertir en una medicina paral·lela, practicada sobretot per dones, que es va acceptar com a saber mèdic, no com a bruixeria. Crec que també podem dir que moltes dones del passat tenien coneixements pràctics de dietètica, farmacopea, obstetrícia, pediatria, psicologia, geriatria, infermeria..., és a dir, sabien de la cura amorosa dels cossos. Els coneixements pràctics de les àvies han arribat fins als nostres dies transmesos de generació en generació de dones. Nosaltres, és a dir, les generacions del segle XX, hem perdut el saber i la pràctica curativa primària, en el sentit de primers auxilis, remeis casolans, infermeria.

Les llevadores i la seva «relació» amb la màgia i la bruixeria

L'infantament es produïa en un entorn femení i afectiu, ja que la partera era atesa per dones. Certament, no sabem què passava en els llocs més isolats, però el més normal era que un grup de dones de l'entorn familiar i veïnal dirigides per una

⁵ Requesens, carta 56.

llevadora més o menys experimentada atenguessin la partera i el nadó. Les llevadores ajudaven a portar infants al món; no hem trobat casos de metges que intervinguessin en aquesta situació. Vicent Ferrer se'n feia ressò en dir que una dona, quan infantava, havia de menester quatre o cinc dones, o bé en dir que les dones havien de saber la fórmula del baptisme per si havien de batejar nadons en cas de necessitat (FERRER I, p. 23 i 102).

Era un moment i un espai femenins, normalment vedat als homes, tot i que en casos excepcionals, per tal de garantir els drets de la mare vídua i del nadó, hi assistia el notari, com es veu en uns exemples aragonesos, en un dels quals, a més del notari, hi havia un altre home, que aguantava la partera a la cadira.⁶ De tota manera, com a professionals enteses en aquesta situació només hi intervenien la llevadora i les dones que l'ajudaven, mentre que els homes o feien servir la seva força per aguantar la dona en un part difícil o donaven fe de l'esdeveniment, de manera que l'art d'ajudar a néixer estava en mans de les dones.

Les dones del passat, tot i considerar naturals els embarassos constants, sabien el risc que corrien en cada part, de manera que miraven de prevenir els riscos per mitjans «màgics», si bé generalment cristianitzats, i sobretot amb la intervenció eficaç d'una llevadora experta. Es generalitzaren les invocacions a la Mare de Déu, el culte d'objectes pietosos i relíquies, com ara una cinta de la Mare de Déu que les dones embarassades es posaven sobre el ventre per demanar un bon par, o un agnus-dei que portaven quan estaven en cinta (ALEXANDRE-BIDON, CLOSSON 1985, p. 39). A la cambra també s'encenien candeles beneïdes i es portaven una mena de talismans, com el corall, certes pedres o uns «saquets de part» amb un text plegat guardats en una bosseta i que es posaven sobre el cos. Una nota d'aquestes està copiada en un receptari català medieval: «A la dona qui no pot haver la criatura, escriu aquest breu, e posa-lo y al coll, e delliurerà». Són uns ratlles escrits en llatí, que fan referència a Maria, però també a lleons.⁷

⁶ Amb relació a aquesta qüestió és molt interessant el capítol «De administrar del parto y recibir la criatura», de Carmen García Herrero (2005, p. 21-46). S'hi publiquen dues cartes de part de Saragossa dels anys 1487 i 1490 per mitjà de les quals el notari i els testimonis acrediten que han vist com unes dones ajudaven un infant a néixer. En canvi, a Hamburg l'any 1522 va ser condemnat a la foguera un home per haver presenciat un part o haver-hi assistit vestit de dona.

⁷ *Flor del tesoro de belleza*, obra atribuïda a Manel Dies de Calataiud, que va representar les

Documentem relíquies, oracions i invocacions a la Mare de Déu o a santa Margarida, és a dir, la cristianització de ritus ancestrals; s'hi volia apaivagar la por que tenien les dones dels riscos del part. A la darrereria de l'edat mitjana, però, encara quedaven vestigis de certs costums pagans relatius a la màgia del part. En el *Roman de la Rose* hi ha el cas d'una dona que en el moment del part no invoca la Mare de Déu, sinó la deessa romana Juno-Lucina: «Jo et prego, Lucina, deessa de l'infantament, que neixi sense mal ni dolor, i que pugui viure llargament». És un exemple interessant que ens mostra la pervivència de les antigues cultures, que s'havien transmès entre les dones, les quals d'una manera o altra s'encomanaven a la deessa mare en el difícil moment del part. Una altra oració semblant està copiada en una traducció francesa medieval de Terenci: «O Juno-Lucina, que presideixes els parts, ajuda'm en el meu infantament» (ALEXANDRE-BIDON; CLOSSON 1985, p. 97). Probablement, les llevadores, que rebien el seu art de generació en generació, eren portadores de coneixements i també de creences, de remeis i de talismans.

A les zones apartades es confiava en les dones de l'entorn, amb més o menys experiència, però a les viles i ciutats, generalment, almenys als darrers segles medievals, era molt habitual la intervenció de les llevadores professionals. Un text del segle XIII diu que la llevadora era una dona que tenia l'art d'ajudar la dona que infantava i untava el ventre de la partera amb un ungüent per fer sortir l'infant abans i amb menys dolor. Les dones que l'acompanyaven agafaven per les espatlles la mare, que normalment estava incorporada al llit o asseguda en una cadira. Hi havia una calorosa complicitat entre elles (ALEXANDRE-BIDON; CLOSSON 1985, p. 61). La mare paria asseguda en una cadira, mentre que la llevadora era a terra o en una cadira molt baixa i, quan sortia la criatura, l'alçava, d'on el nom de *llevadora*. Queda ben clar en un fragment d'un procés en què es diu que una noia anomenada Blanca va infantar una nena pels volts del Nadal de 1378, «la qual llevà de terra una dona anomenada Bartomeua», professional que havia estat cridada per a aquest afer; a més, assistiren al part la mare de Blanca i altres dones de l'entorn⁸. En algun inventari barceloní del segle XV hi ha esmentada una cadira de partera.

corts valencianes al Compromís de Casp (1412). La traducció al castellà del capítol 59, que figura a la pàgina 67, és incorrecta perquè el text català es refereix a parir, no a engendrar.

⁸ ACA, Processos, 1378

Els retaules gòtics ens presenten imatges de la maternitat serena. En aquesta escena acostuma a haver-hi dones d'edats diferents. La llevadora experimentada transmetia a les altres dones més joves un patrimoni de saber no escrit (gestos, habilitats manuals, farmacopea...) vinculat a un imaginari i un lèxic familiars, capaç de produir la interrelació social entre les dones, una certa màgia i complicitat, doncs, imprescindibles per generar l'ambient adequat i la calma necessària.

La proximitat de les llevadores al misteri de la vida, els seus coneixements sobre el cos de la dona i sobre remeis, la mort –tantes vegades present en els parts– i l'ambient misogin que es respirava arreu a finals de l'edat mitjana van fer que algunes vegades fossin sospitoses de bruixeria. L'únic procés de bruixeria del segle XV, concretament de 1419, conservat entre els processos de l'Arxiu Diocesà de Barcelona, fa referència a una llevadora que es deia Sança de Camins, que practicava un ritual «màgic» en el context del part: parava una taula i feia certs gestos i invocacions al «Trip»⁹. Qui sap si hom es refereix al culte de la Lluna, la deessa Triple.¹⁰ I és que les mans de la dona que intervenia en la màgia del part en el moment en què es tocaven de manera gairebé indissoluble la possibilitat de la vida i de la mort espantaven. Aquestes dones expertes feien por; no solament en feien les seves mans, sinó també la seva mirada, la seva ment, de manera que fins i tot entre els homes més o menys cultes hi havia la creença que el poder d'algunes era pràcticament il·limitat, és a dir, tenien un pacte amb el diable, eren bruixes.

Entre els homes supersticiosos trobem el rei Joan I d'Aragó. Sent príncep hereu, l'any 1373, el van prometre amb Joana de Valois; quan la núvia venia cap a Catalunya per formalitzar el casament, es va posar greument malalta i va morir. ¿Quina causa devia haver provocat la mort de la jove i bella princesa? El príncep va pensar que només una intervenció malèfica havia motivat la tragèdia, que era el resultat del malefici d'una bruixa. Calia cercar la culpable, i la tenia a prop; la qui tenia poder sobre la vida i la mort era Bonadona, la llevadora experta de la cort, que, evidentment, era una bruixa i que ell va fer empresonar. La seva mare, la reina Elionor, va escriure al seu fill Joan per pregar-li que alliberés Bonadona, que havia

⁹ Arxiu Diocesà de Barcelona, processos n. 327.

¹⁰ Graves (1996, p. 89) parla del culte de la deessa Triple: la Lluna nova, blanca, que és la del naixement i creixement; la Lluna plena, vermella, de l'amor i la guerra, i la Lluna vella, negra, de la mort i la màgia.

estat acusada de sortilegis i bruixeria, ja que la infanta Joana, germana del príncep, estava embarassada i necessitava els seus serveis. La reina va insistir en l'alliberament de la llevadora, perquè no creia que fos culpable d'haver fet un sortilegi per donar mort a la promesa del príncep, ja que era impossible del tot que una dona des de València en pogués matar una altra que es trobava a França (ROCA 1929, p. 372-373). Vuit anys després Bonadona mateixa va atendre com a llevadora Violant de Bar en el part en què va néixer la filla de Joan I.

Coneixements i fetilleries

Segons els exemples posats per Vicent Ferrer en els sermons, els homes i les dones del principi del segle XV anaven a veure fetillers i fetilleres sobretot per guarir-se. Hi anaven especialment les dones, o elles mateixes feien certes pràctiques màgiques per demanar salut per als fills i les filles: «E vosaltres mes filles, per degun mal de vostres fillets no façats fetilles, ne anets a fetilleres, car, mes vos valdria que fossen morts» (FERRER II, 26). També recorrien a aquests procediments per tenir fills si eren estèrils: «Si voleu fill ne filles, demanents-ne a Déu, no anar a fetillers» (FERRER IV, 38); així mateix, posava l'exemple de sant Joaquim i santa Anna, perquè, tot i no tenir fills, no anaven a «adevins ne adevines, ni a herbolaris ne fetilleres, tal com feu vosaltres» (FERRER III, p. 249). Com veiem, posava en dubte l'honorabilitat dels herbolaris i les herbolàries pel fet de practicar la màgia.

Igualment, anaven a veure endevines per trobar objectes perduts o robats: «Si has perdut una tassa d'argent, o altra, guarda no vages a adevins ne adevines per trobar-les», deia Vicent Ferrer (FERRER I, p. 114). En un procés de 1380 es fa referència a aquestes pràctiques parlant d'una persona de Sant Joan de Mollet (bisbat de Girona) que endevinava i deambulava de nit amb els esperits; les persones que feien això vulgarment eren anomenades *bones dones*, que devia ser un eufemisme per referir-se a les bruixes. Jaume Riera esmenta aquesta expressió en el comentari del procés contra Caterina Trialls, esdevingut a Barcelona l'any 1410; a una veïna del carrer Hospital li havien pres un mantell i un parell de llençols, i Caterina va endevinar on eren els llençols i el mantell perquè la «bona dona» l'hi havia dit [si no ho entenc malament, Caterina Trialls (o «na Caterina») i la «bona dona» són dues persones diferents, quan una mica més amunt sembla que el

procés contra Caterina Trialls es va iniciar perquè aquesta dona era bruixa o «bona dona» (RIERA 1973, p. 41, 127 i 184). Segons Eiximenis, calia foragitar de la societat endevins i fetillers i els que confiaven en somnis (Eiximenis I, p. 53). Vicent Ferrer es fa ressò d'aquestes pràctiques i és del mateix parer: «Pecat de fetilleries diabolicals: això són adevins e adevines, sortillers e sortilleres, qui amb versos del Psaltiri, o amb pa, ampolles, o amb talladors etc. Guardeu-vos-hi que en tot lo terme no n'hi hage; si no la ira de Déu està damunt la vila e terme de aquella». El predicador valencià insisteix en aquesta qüestió: «No vas tu a adevins per trobar ço que has perdut e aquells amb paraules que sabem, o amb versos del Psaltiri etc. Tu diràs: Senyor costum és» (FERRER I, p. 21 i 93). Tot i la condemna de l'Església, queda clar que aquestes pràctiques es feien de manera habitual. Llàstima del *etcètera* que fa servir massa vegades i no ens permet esbrinar aquests rituals, però el pa, els plats i les ampolles ens poden fer pensar en la taula que parava la llevadora Sança de Camins, tinguda per bruixa.

Documentem dones acusades de fetilleres, de vegades associades amb el qualificatiu de *metzineres*. Moltes eren sospitoses perquè coneixien herbes i plantes remeieres o altres productes d'origen mineral o animal, i també compostos que servien per fer aigües, ungüents, pólvores; per això se les creia capaces de donar i prendre l'amor, la salut i la vida per mitjà d'aquests productes, amulets o paraules màgiques. És interessant remarcar que el psaltiri és un dels llibres que trobem amb més freqüència a les biblioteques privades dels darrers segles medievals; és un llibre, en principi, eminentment religiós amb el qual s'ensenyava a llegir als infants, per la qual cosa és, si més no, sorprenent que amb les paraules dels salms es pogués fer màgia; però certament era així. Eiximenis recomana recitar certs salms per allunyar els malefics i també ens informa que es feien servir com a oracle o per generar beneficis; el resultat d'una batalla es preveia dient alguns versos del psaltiri, fent imatges nigromàntiques o esperant una constel·lació propícia. El franciscà recomana deixar-se d'aquestes bogeries i confiar en Déu. De tota manera, creu que hi ha paraules propiciatòries per determinar certes coses del futur, com ara la temuda mort sobtada o el llamp; es refereix a invocacions cristianes i al senyal de la creu (EIXIMENIS II, p. 474). Hem d'entendre aquestes pràctiques en el context de la mentalitat medieval, per a la qual el poder de la paraula era bàsic.

Algunes dones foren acusades de poder provocar la mort o la impotència amb filtres, paraules, amulets o nusos, però també de poder afavorir l'amor i la fertilitat. De fet, en l'àmbit domèstic totes les dones manipulaven herbes, arrels, flors, carbons, brous, greixos i altres productes per fabricar remeis i cosmètics, lleixius i sabons. Així ens ho fa saber la introducció d'un receptari de la darrereria del segle XIV: «Imaginant que a vosaltres molt honorables senyores jo faci algun servei del present llibre, vos he compost aquell de diverses receptes que he tretes del Tresor de Beutat... E per tal com... vosaltres tingueu i sabeu ja la manera de les coses, no he curat tractar sinó d'alguns banys o estubes»¹¹. Hem de cercar les bases que informen aquest llibre i altres d'anteriors del seu gènere en els coneixements, les pràctiques i la transmissió oral de les dones que podem trobar en cultures diverses. Al segle XIII es va redactar un text hebreu a la zona catalanoprovençal en què es va posar per escrit el *Llibre d'amor de dones*, en el qual les dones podien trobar la informació que necessitessin sobre l'art de la medicina; entre les fórmules mèdiques i cosmètiques també hi ha incloses pràctiques màgiques (CABALLERO 2000, 41-43). Algunes dones aplicaven la màgia per fer real el desig.

Entre el poble menut, les veïnes atenien els malalts abans no ho fes el metge, que només era cridat en casos greus; fins i tot entre la noblesa lletrada, les dones coneixien remeis eficaços i també feien sortilegis i aplicaven amulets contra mals concrets; per exemple, Sança Ximenis de Cabrera inclou entre els seus comptes una oració per al mal de coll, un amulet que consistia en un text per foragitar els cucs intestinals i un remei a base d'herbes per al mal d'ull (VINYOLES 2005a, p. 128). Els documents medievals també ens informen de lligadures que portaven a la impotència, filtres d'amor, herbes abortives, sortilegis per tenir fills, metzines, amulets, talismans... Trobem arrelades aquestes creences entre els homes i les dones de totes les classes socials, fins i tot en membres de la casa reial. El que la gent comuna coneixia amb els mots *fetilleries* i *maleficis* queda ben definit en el procés informatiu sobre Eulàlia, muller de Berenguer Llopart de Molins de Rei, amistançada amb Guillem Mata de la casa de la reina Maria. Una colla d'homes i dones de Molins de Rei descriuen amb tots els detalls els senyals de pràctiques de fetilleria, cosa que ens fa pensar que devien ser prou conegudes i que arreu es

¹¹ *Flor del tesoro de belleza*, p. 22.

devien fer amb una certa freqüència. Curiosament el procés és de l'any en què es van publicar les ordinacions de la vall d'Àneu, el 1424, de les quals parlarem tot seguit.

Resumirem el context de la història. Devia fer uns divuit anys, la nostra fetillera – mai no li diuen bruixa– s'havia traslladat de Barcelona a Molins de Rei, perquè l'home amb qui vivia havia mort o potser perquè havia intervingut en la seva mort, segons alguns. Havia viscut a casa de Guillem Mata com a amistançada, si bé dormia i tenia les seves coses en una cambra pròpia; havia estat condemnada a ser «escobada», sembla que per fer sortilegis. Va ser foragitada per Guillem a causa de raons diverses: per fetillera, metzinera, lladre; segons ell, li ho cridava públicament «en plaça e fora plaça davant tothom»; es va casar amb un home impotent, segons deia la mateixa Eulàlia, i tornava a anar assíduament «a casa de amant»; tothom de la vila veia que Eulàlia «entre de nit e de dia a matinades e vesprades en casa d'en Guillem e que menja e veu aquí»; l'amant que l'havia insultat i difamant havia tornat a obrir-li les portes de casa seva.

Vegem quines eren les seves pràctiques màgiques: sortilegis, fetilleries i metzines. Guillem Mata, davant d'una dona de la vila, va agafar la bossa de Eulàlia i la va obrir; hi van trobar draps lligats amb molts nusos, coses en manera de pega que no coneixien i caramida, que Guillem reconegué, i va dir: «Verament açò són metzines e jo som metzinat per aquesta bagassa [amb referència a Eulàlia]». La caramida és un imant, un mineral, és a dir, un element que serveix per atreure, com els nusos o lligadures nuats per una fetillera, feien i desfeien amors. La màgia simpàtica va quedar definida quan Eulàlia explicà per a què servia la caramida a la dona que havia vist el contingut de la bossa: una dona li havia dit que «tota dona qui hagués mal amb son marit que toqués la camisa de son marit amb aquella caramida e que tota mala voluntat li passaria, e que no li podia fer mal nengú, ans li voldria tant de bé que no podria pus». Quedava ben clar que l'imat atreia i contribuïa a una bona convivència amb la parella, no era un verí que es pogués prendre. Però Guillem va dir a tothom que ella l'havia «metzinat», que li havia trobat metzines, que era gran metzinera i fetillera. L'única cosa que havia reconegut de la bossa era la caramida, que no era un verí; la metzina no era, estrictament, un producte verinós, sinó màgic.

Una testimoni va insistir que li havien trobat cordes lligades amb molts nusos, caramida i moltes altres coses que «designaven metzines i fetilleries».

Berenguer Mestre, cirurgià, va anar més enllà en les seves acusacions, de manera que va dir que Eulàlia havia fet servir pràctiques abortives i que tenia una capsa en què hi havia «una imatge de cera que tenia una agulla a l'indret del cor ficada i moltes altres coses designaven ésser metzines». Una altra pràctica màgica, un malefici; una de les «tècniques» més emprades per fer mal a algú a distància era maltractar una imatge de cera o de metall que representava aquesta persona mentre es recitava un malefici (CARDONER 1971) .

El jutge sembla que no hi donà gaire importància i no interrogà ningú sobre aquest fet. En cavi, preguntà directament als testimonis quines metzines li havien trobat; els testimonis sempre van afirmar que hi havia caramida i altres coses lligades en draps amb nusos fets a manera de cinyell. Som davant de pràctiques de màgia, no d'enverinament. Un hostaler va insistir en aquestes pràctiques i, parlant de les metzines, va dir que hi havia cabells i caramida; que es pensava que Eulàlia ho havia fet per Guillem, i que per aquesta raó l'havia tret de casa. L'associació dels imants i els cabells, segurament de Guillem, devia tenir a veure amb un sortilegi per atreure'l, no per enverinar-lo. L'amant cridava des de la seva finestra: «Bagassa, metzinera, que tu m'has metzinat e ab caramida me tiraves». L'atracció que sentia per ella tenia el fonament en un sortilegi; la pedra màgica, en mans d'una fetillera, era la responsable que no la pogués deixar; aquella dona amb qui havia conviscut durat divuit anys «l'embafeva», el tenia lligat per mitjans màgics: nusos i imants. Potser podem concloure que, tot i no voler, ell n'estava enamorat i pensava que només amb sortilegis podia sentir aquella atracció vers ella. Eulàlia l'havia «embafevat», deia ell, l'havia fascinat per mitjans màgics o, com diu Jaume Roig, tenia «saber d'ull prendre, de fitillar e de lligar» (ROIG 1928, p. 101). *Ull prendre* era una magnífica expressió que equival a *fascinar*.

La creença en certs sortilegis amatoris era força estesa; amb aquest fi s'utilitzaven nusos, filtres i amulets, que eren denunciats per l'Església, ja que considerava que eren el resultat de la superstició i la màgia, i que a la darreria del segle XIV van ser més o menys perseguits per les autoritats civils, si bé sembla que es feien servir amb una certa assiduïtat i es creia en la seva eficàcia, ja que hi havia antídots

recomanats per persones de prestigi. Eiximenis parla de dones que «embacinen» l'home; algunes ho feien amb metzines i especifica en què consistien les metzines: «Alcunes fembes hi ha que prenen algunes coses, lletges de dir, del cos de l'hom mateix que volen embacinar e fant-ne mixtió, amb paraules e sens males paraules, o amb algunes supersticions del diable... e així s'embacinen avui al món innombrables homes». Hi havia remeis per evitar-ho, com ara l'artemisa posada a la porta, el corall al coll o recitar certs salms (EIXIMENIS II, 422, 52-66). Una dona d'origen rus esclava d'un prevere feia «amatoris»; entre altres coses, havia fet lligar el seu amo «perquè no pogués afer amb altre fembra sinó amb ella»; l'any 1387 va haver de pagar una multa per aquest fet¹². La justícia barcelonina, a l'edat mitjana, no va ser gaire severa amb relació a aquests delictes; els malefics, en canvi, eren castigats durament a les *partidas* d'Alfons X el Savi (CARDONER 1971) i, com veurem tot seguit, aquests «lligaments» eren perseguits a la vall d'Àneu.

Les bruixes de Biterna

La bruixeria com a tal i la cacera de bruixes són realment de l'època moderna, tot i que abans es van prohibir certes pràctiques màgiques molt condemnades per l'Església. A Catalunya el principal document civil que condemna aquestes pràctiques són les *Ordinacions de les Valls d'Àneu*, fetes en temps del comte Arnau Roger IV de Pallars, l'any 1424. El primer delicte que s'hi regula és el de bruixeria. El text ens explica què feien les persones que practicaven la bruixeria, que estava prohibida del tot: en primer lloc, reunir-se en una cerimònia nocturna clandestina en el lloc màgic de Biterna. Allà feien homenatge al boc, que en principi representava el diable, si bé el text mai no parla de culte del diable, ni diu que les bruixes estiguessin sota el seu poder. Cal assenyalar que, encara que hi podia haver bruixots, aquest capítol de les ordinacions feminitza la bruixeria, ja que qui convoca la reunió són dones; el document parla inequívocament de bruixes –hi surt mot *bruixes*, en femení i en plural–: «Van de nit ab les bruixes al boch de Biterna». A més, estableix penes per als homes i les dones que van «de nit ab les bruixes al boch».¹³

¹² ACA, Mestre racional, reg. 385, f. 15 v.

¹³ Ordinacions d'Arnau Roger IV de Pallars (capítols 1-2). A la bibliografia n'esmentem dues

Remarquem que hi ha un lloc màgic concret en què es tenen les reunions, Biterna, i un temps sospitós, la nit. Queda ben clar que en aquestes reunions es volien trencar les bases de la societat fent homenatge al boc, quan l'homenatge s'havia de retre només al senyor feudal i a Déu. El primer que es prohibeix són aquestes reunions amb dones que conspiraven contra l'ordre establert. Pel sol fet de participar-hi, fer homenatge al boc i renegar de Déu, podien perdre el cos i els béns, ser arrossegades, arrossegats dins d'un sac tirat per animals i després ser cremades, cremats; tot seguit s'escampava la cendra. A les bruixes se les acusava de forma força habitual de practicar l'infanticidi. Les ordinacions de la vall d'Àneu relacionen els homes i les dones que anaven «al boc de Biterna» amb la desaparició i mort d'infants, i diuen que provocaven tumors i inflamacions a la gola: «Qui pomarà o matarà infants petits, de nit o de dia, e darà gatirrons o buxols e aximateyx darà metzines, que tal hom o fembra que semblants delictes cometrà perdrà lo cors». Moltes dones acusades de bruixeria eren llevadores; la gran mortaldat infantil, agreujada en les èpoques d'epidèmies i de fams, portava la idea, més arrelada als segles XVI i XVII que no pas a l'edat mitjana, que estaven vinculades d'una manera o altra amb la mort dels infants, que provocaven sobretot amb inflamacions al coll. També eren capaces d'elaborar i administrar metzines i fer maleficcis (ordinacions, 3-6).

A Lleida, l'any 1485 fou penjada i cremada la pallaresa Valentina Guarner per bruixa, metzinera i homicida; l'acusada havia reconegut plenament tots els senyals de la seva condició de bruixa com, per exemple, que havia prestat homenatge al boc de Biterna. Curiosament, qui la va iniciar en la bruixeria van ser dos homes, que li van donar un ungüent que, després de posar-se'l, la féu sortir per una xemeneia. Si bé sota turment confessà haver intervingut en la mort d'algunes persones, no va reconèixer haver participat en la del seu fill, com volien els bruixots. La gent acostumava a recórrer a certs homes i dones de qui es considerava que tenien poders màgics. Poques vegades trobem esmentades aquestes persones al llarg dels segles medievals amb el mot *bruixot* o *bruixa*, sinó que es fa servir *adivins*, *adivines*; *sortillers*, *sortilleres*; *fetillers*, *fetilleres*, i *conjuradors*, *conjuradores*. En aquest

edicions: la de Valls i Taberner i la de Padilla. Quan en reproduïm un fragment en el text, tot seguit posem entre parèntesis el mot *ordinacions* i els capítols corresponents.

col·lectiu fins i tot hi podien ser inclosos els herbolaris i els sanadors d'ambdós sexes, de manera que quan algú collia plantes medicinals havia de resar el parenostre o el crec-en-un-Déu, no fórmules d'encanteris. En el *Llibre de les dones* o *Spill*, escrit entre 1455 i 1462, Jaume Roig afirma que les dones tenen més tendència a aquestes pràctiques que no pas els homes, cosa que sostenien molts pensadors del seu temps. El metge valencià ens parla de bruixes: «Amb cert greix fus, com diu la gent, se fan ungüents e bruixes tornen; en la nit bornen, moltes s'apleguen, de Déu reneguen, un boc adoren, totes honoren la llur caverna que es diu Biterna, mengen e beuen; après se lleven, per l'aire volen, entren on volen sens obrir portes». Així mateix, és testimoni de la persecució que s'havia iniciat a Catalunya contra elles: «Moltes n'han mortes, en foc cremades, sentenciades amb bons processos per tals excessos en Catalunya. Mes les dampnades son inclinades naturalment més follament ser fetilleres e sortilleres, conjuradores, invocadores e adivies» (ROIG 1923, p. 147).

Les ordinacions d'Arnau Roger IV de Pallars també esmenten els lligaments fets per tal de desfer parelles (cap. 6). Els lligaments o nusos màgics tenien poder sobre la capacitat de la parella per copular, de manera que els homes podien esdevenir impotents per la voluntat i l'acció d'una dona, la bruixa. Com hem vist abans, també hi havia lligaments i productes que servien per formar parelles, i aconseguien que un home se sentís atret irresistiblement i de forma incontrolable per una dona. Dels càstigs que s'aplicaven i les prohibicions que s'establien, cal deduir-ne que hi havia una creença generalitzada que per mitjà de nusos, i també d'alguns beuratges o malefícis, es podien formar o desfer parelles no solament de manera simbòlica, sinó també real. Les ordinacions de la vall d'Àneu castiguen les lligadures per desfer matrimonis, però no parla de la possibilitat d'unir parelles: «Si negun hom o fembra farà neguns lligaments, a hom o fembra pe en pedir o pertorbar matrimoni, de tal guisa que marit no puscha haver còpula carnal amb sa muller, que aquell o aquella que tal lligament o malefici farà còrrega la vila e perda la meitat de la llengua» (cap. 6), penes greus, com comprovem, per a qui impedia la unió del matrimoni. Amb aquests fets, les bruixes soscavaven les bases de la societat, ja que la família era la base de la societat feudal. El pensador gironí Francesc Eiximenis condemna aquests malefícis i fins i tot aporta remeis per contrarestar-los: «Alguns malefícis se fan per alguns malvats per fer separar los matrimonis e toldre llur cohabitació, contra los quals val... artemisa penjada sobre lo llindar de la casa ... e si l'hom, ço dien, porta al

si lo cor de la cornella mascle e la dona portarà lo cor de la femella». Així mateix, diu que portar corall també és un bon remei; remarca, però, que també s'ha de pregar i dir sovint amb devoció el salm *Qui abitat in adjutorio Altissimi* (EIXIMENIS II, p. 255).¹⁴ Ja hem parlat abans del contingut màgic dels salms.

Els «Evangelis de les filoses»

Finalment, voldria parlar de la transmissió de coneixements en el marc de la relació entre dones. Com diu el Talmud, «la mare em va dir que tots els encantaments es fan en nom la mare»¹⁵. Els coneixements es transmetien de mare a filla, de dones velles a dones joves: «Una pus vella, quant fui donzella, me féu aprendre saber d'ull prendre, de fitillar e de lligar» (ROIG 1928, p. 101). La font més interessant sobre aquest fet és francesa i fou redactada l'any 1479, és a dir, és pràcticament contemporània d'*El martell de les bruixes*; es tracta dels anomenats *Evangelis de les filoses* (LACARRIÈRE, 2000). Sis dones mantenen converses sobre el seu art mentre filen; hi ha altres dones que les escolten també tot filant. Es transmeten coneixements mèdics i màgics, perquè saben de medicina casolana i de gestos i rituals practicats per les dones. Entre elles hi ha Berta de Corne, una dona de vuitanta anys que explica els seus sabers i experiències, que considera una ciència mèdica, és a dir, la que es transmetia entre els homes i que li havia ensenyat el seu pare, el qual havia estudiat a Montpeller i a Toledo. Ella sabia la medicina oficial, però només podia practicar-la de forma clandestina i diu que no podia evitar de parlar de les coses profitoses als homes, tot i que ells no tenien en compte els coneixements de les dones i en parlaven malament «per ofendre el nostre sexe» (LACARRIÈRE, p. 139). A més de remeis per guarir el cos, parlen de dietètica i cosmètica; de predir el clima, preveure guerres i llançar un mal d'ull; d'oracles i de sexualitat; donen consells per a la convivència conjugal, per guarir l'esperit... En definitiva, parlen de pràctiques mèdiques i màgiques conegudes per dones amb una llarga experiència de la vida.

Eren especialment sospitoses de bruixeria les dones velles. Vicent Ferrer posa

¹⁴ Es tracta del salm 91 del text hebreu, que correspon al 90 de la Vulgata.

¹⁵ Shab 66b, citat per C. Caballero (2000, p. 38).

l'exemple d'una dona que anava encorbada, possiblement pel pes dels anys i el desgast dels ossos, però per al predicador, estava encorbada pel pes dels pecats; es pregunta quins són aquests pecats i la resposta és clara: «Per tal com va anar a endevins i endevines, a dimonis, ja que les coses que fan són obra de dimonis» (Ferrer III, p. 206).

Les dones que donen la vida també la poden llevar; les dones que porten infants al món també els en poden treure; les mans que guareixen també poden matar; les qui saben produir i preparar aliments també poden elaborar i administrar verins. Elles, tan lligades a la vida i a la mort, poden endevinar el futur. Les dones que poden estimar i mostrar els seus sentiments d'una manera diferent que els homes i fer que els estimin també poden fascinar, suscitar i esvair amors amb els ulls o les mans, fent «lligaments» simbòlics. Algunes dones, i també algun home, feien totes aquestes coses, que la raó no volia admetre, per art de màgia, que després era interpretada com a intervenció del diable. Aquesta mediació més o menys màgica i també alguns coneixements de medicina pràctica foren primer desprestigiats, després prohibits i finalment perseguits durament. Paral·lelament a la medicina oficial, que s'ensenyava a les universitats medievals, i al marge de la mediació amb la divinitat, institucionalitzada per l'Església, en la clandestinitat es va practicar una altra mena de coneixement del cos, una altra sanitat, però també un altre coneixement de l'esperit. Allò que al segle primer era quasi diví i profètic, va esdevenir, al segle XV, nociu i diabòlic, i només es podia transmetre a Biterna entre les bruixes.